

**ЕФЕКТ «ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ»: ЕКОНОМІЧНІ ТА ТЕХНІКО-ТЕХНОЛОГІЧНІ
ДЕТЕРМІНАНТИ**

Аргументовано, що проблема людського капіталу має бути усвідомлена та проаналізована у двох комплементарних площинах. Першою є та, що характеризує людський капітал як економічний актив, сформований в результаті соціальних, у тому числі демографічних, інвестицій. Другою – та, що характеризує досліджуваний феномен з позицій деякого ефекту, який може виявитися виключно завдячуючи створенню умов, необхідних для функціонування професійних знань, умінь та трудових навичок у формі капіталу. Останнє й визначає основний ракурс даної статті, у якій проаналізовано поточний стан господарства України та зроблено висновки щодо наявності умов, потрібних для виявлення ефекту людського капіталу.

Ключові слова: людський капітал, господарство України, промисловість, сільське господарство, інновації, міжнародна діяльність, модернізація економіки, якість життя.

Постановка проблеми. Останніми роками українська наука мало просунулася у розумінні проблеми людського капіталу. Стереотипні висновки на кшталт знання – це капітал і їх розвиток потребує інвестування, стали звичними, почали сприйматися як аксіома, яку мало хто наважується піддати сумніву. Незаперечно – розвиток освітнього середовища вимагає інвестиційної підтримки, але чи усі знання є капіталом будь-що? Якби на це запитання свого часу спробували відповісти ті автори, які наповнювали свої праці поверхневими міркуваннями, то знання, можливо, мали б кращі шанси стати капіталом в Україні – бути затребуваними та розвиненими настільки, щоб приносити дохід, сприяти прогресивним змінам у соціальній структурі суспільства, забезпечувати покращення якості життя усіх прошарків населення. Але як знанням функціонувати в означеній ролі, якщо умови для цього не створені, попит на висококваліфіковану працю – відсутній, через що заробітні плати переважної більшості працюючих і не містять у своєму складі «відсоток на капітал», ледь покриваючи витрати, пов'язані із необхідністю відновлення використаних у процесі трудової діяльності сил? Якщо не звертати на усе це увагу, то проблему людського капіталу краще закрити й справді – раз і назавжди. Однак чи вдасться пояснити прийдешнім поколінням, чому одні суспільства мають омріяне майбутнє, а інші залишатимуться на узбіччі цивілізаційного розвитку?

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Зародження, популяризацію та розвиток ідей теорії людського капіталу пов'язують з іменами таких західних учених, як У.Петті, А.Сміт, А.Маршалл, Т.Шульц, М.Боуен, Г.Беккер, У.Баумоль, В.Хоффман, Г.Бартельс, М.Бонн, Дж.Вейзі, Б.Вейсброд, Е.Денісон, Дж.Кендрік, Л.Туроу, М.Фішер, Е.Хансен, І.Бен-Порет, М.Блауг, С.Боулс, Дж.А. Мінсер, А.Пігу, М.Вудхолл, С.Дейзі, Б.Кікер, Р.Лейард, Ф.Махлуп, Ф.Уелч, Б.Чизвік. Значний внесок у розробку положень теорії людського капіталу зробили й українські дослідники: Е.Лібанова, С.Пирожков, О.Амоша, А.Чухно, М.Долішній, О.Грішнова, А.Колот, В.Куценко, Г.Назарова, М.Семикіна, В.Антонюк, Л.Мельцер та інші вітчизняні вчені.

Метою дослідження є аргументація того факту, що результативність процесів у сфері людського капіталу безпосередньо залежить від рівня розвитку національного господарства, формування та використання його техніко-технологічного та інноваційного потенціалу.

Викладення основного матеріалу дослідження. У попередніх роботах автора доведено, що категорія «людський капітал» – політекономічного змісту. Вона свідчить про характер та закономірності розподілу суспільного продукту між різними верствами населення, про статус та роль окремих соціальних прошарків, про перспективи покращення рівня та якості життя працівників та їх сімей. І якщо у площині проблематики «трудового потенціалу» знання та професійні уміння становлять інтерес у розрізі можливості реалізації конкретних економічних цілей, то у площині «людського капіталу» – у розрізі здатності приносити дохід своєму власнику. Знання як знання і знання як капітал – різні речі. Проблема людського капіталу – це проблематика не стільки накопичення знань, не стільки їх корисності, скільки – застосування, а точніше – умов та результативності застосування. Відповідно, під людським капіталом необхідно розуміти економічний актив, що формується в результаті інвестицій шляхом набуття знань та доцільної видозміни продуктивних спроможностей індивіда (трудового колективу, суспільства в цілому) та є формою представлення останніх в ході трудової діяльності, яка забезпечує певний дохід учасникам інвестиційно-виробничого процесу.

Функціонування знань, умінь та трудових навичок у формі капіталу сприяє тому, що суспільний продукт починає розподілятися принципово новим чином: значна частина новоствореної вартості

привласнюється кваліфікованими працівниками, які мають сильну переговорну позицію, – носіями людського капіталу. І чим більше таких працівників, тим масштабніше виявляється новий принцип розподілу додаткової вартості між капіталом та найманою працею, тим гармонічнішою стає структура суспільства, тим швидше підвищується рівень життя населення. *Продуктивне використання людського капіталу спричиняє збільшенню питомої ваги населення із середнім рівнем доходів (середнього класу), що знаменує собою заміну консервативної моделі соціальної структури суспільства на іншу – прогресивну (демократичну).*

Знання як вартість не лише оптимізують пропорції розподілу результатів господарювання – зростає й собівартість виробленої продукції, у структурі якої значної ваги набуває стаття витрат на заробітну плату. Закономірно зростає й ціна готового продукту. На перший погляд, це – негативне явище. Але подібне враження – очевидний результат поверхневого розуміння проблеми. Насправді, *знання спроможні набути ознак капіталу не будь-коли, а лише в умовах прогресивного, інноваційного виробництва, за результатами якого виготовлятиметься технологічно конкурентоспроможна, у тому числі й на зовнішніх ринках, продукція – продукція, яку готові купувати і за яку готові сплачувати, навіть попри її високу вартість. За сучасних умов, це найважливіший фактор економічного розвитку країн світу, який спричиняє визначний вплив на величину національного доходу.* В цілому, можна цілком аргументовано стверджувати про глибоку взаємообумовленість стратегічних пріоритетів у сфері управління людським капіталом, виробничій сфері та сфері зовнішньоекономічної діяльності.

Відтак, необхідно визнати: *цікавість до проблем людського капіталу не є суто теоретичним і, тим паче, ідеологічним, у чому переконані деякі вчені. Будучи реальним важелем економічного розвитку, знання як капітал призводять до покращення рівня життя населення, активно примножуючи доходи домогосподарств та показники національного доходу. Саме ці зміни й зумовлюють перехід суспільств на той щабель історичного розвитку, де проблеми рівня життя закономірно поступаються місцем проблемам його якості. У світі постіндустріальних перетворень висока якість життя виявилася, насамперед, результатом ефективності процесів, пов'язаних з управлінням людським капіталом.*

Нагромадження людського капіталу залежить від сукупності демографічних, економічних, техніко-технологічних, соціальних, політичних, культурних та інших чинників впливу. Конкретизації та групуванню цієї широкої палітри факторів сприяє дослідження *внутрішньої будови* людського капіталу, вірні уявлення про яку можуть бути сформовані двома методологічними площинами. Перша з них характеризуватиме людський капітал з позицій *економічного активу (площина інвестиційної проблематики)*, друга – *економічного ефекту (площина проблематики умов, необхідних для застосування знань, умінь та трудових навичок як капіталу)*. Відповідно, фактори впливу можуть бути диференційовані за трьома групами. Першу з них формуватимуть ті, що впливають на параметри людського капіталу через вплив на саму людину. Другу – ті, що спричиняють безпосередній вплив на складові людського капіталу (інвестування у сферу освіти, професійної підготовки та охорони здоров'я). Чинники, що стосуються проблематики «умов», пропонується віднести до третьої групи (соціально-економічні, виробничі (у тому числі техніко-технологічні), інтеграційні та інституційні фактори впливу). Запропонований стереоскопічний підхід дає можливість визначитися з оптимальним форматом практичних перетворень.

Проблема людського капіталу тісно пов'язана з *інвестиційною проблематикою*. Запропонована модель внутрішньої будови людського капіталу сприяє такій диференціації напрямів інвестування: перший – стосуватиметься життєзабезпечення самої людини, другий – покращення здоров'я громадян та безпосереднього розвитку їх знань, професійних умінь та трудових навичок, третій – створення умов, необхідних для продуктивного функціонування останніх у формі капіталу. При цьому, джерелами інвестицій у розвиток людського капіталу мають бути *кошти населення, кошти підприємств*, а також *бюджетні кошти*, які спрямовуються у сферу освіти, охорони здоров'я, культурного розвитку та інформаційного забезпечення громадян.

Але чи властивий феномен людського капіталу українській економічній системі, і якщо його прояви є незначними, то як змінити ситуацію на краще, як створити потрібні для цього умови? У такому контексті важливим є визначення ступеня розвитку національної економіки, оцінювання потреби у техніко-технологічній модернізації виробничої сфери, визначення відповідності робочих місць вимогам сучасності, аналіз кон'юнктури ринку праці та можливостей продуктивної зайнятості у конкурентоспроможних галузях економіки. Усе це дасть підстави для формулювання аргументованих висновків щодо поточної результативності та перспектив застосування знань і професійних навичок як капіталу в Україні.

Наразі перше, на що варто звернути увагу, – обмеженість та застарілість технологій, які застосовуються на більшості вітчизняних підприємств. Як буде аргументовано далі, їх використання унеможлиблює формування умов, необхідних для набуття професійними знаннями ознак капіталу. Важливо й те, що моральна застарілість виробничого обладнання мінімізує попит на сучасні професійні знання, підсумком чого є стрімка деградація освітньої сфери, продукт функціонування якої, за таких

обставин, лише на сторінках псевдонаукової публіцистики може бути названим капіталом. Це й маємо нагоду спостерігати в Україні останнім часом.

Вітчизняна реальність є такою, що можна стверджувати про наявність усіх ознак технологічної кризи. Технологічний спадок колишнього СРСР майже вичерпано, відновлювані ресурси необхідної якості відсутні, оскільки за усі періоди незалежності влада нехтувала необхідністю оновлення технологічного базису розвитку суспільства, адекватного викликам часу. В Україні сформувалася модель економіки, яка побудована на низькотехнологічних галузях і укладах, а тому у промисловому комплексі міцно закріпилися тенденції домінування виробництв з низькою наукоємністю. І справа не лише у нестачі фінансів для технологічної модернізації, але й у невизначеності загальнодержавної політики економічного розвитку в цілому та промислової політики зокрема. «В Україні промислова політика у її класичному розумінні взагалі відсутня», – зазначає Ю.Кіндзерський, – натомість, «...різко контрастує з нашими реаліями активне використання промислової політики у країнах Заходу, де постійно удосконалюються її моделі, інструменти, механізми» [1, С. 4]. Сировинна спеціалізація, вкрай низька оплата праці, недостатнє фінансування наукових досліджень, втеча капіталу, вимивання національного доходу через обслуговування зовнішнього боргу: це та інше – ознаки, притаманні периферійним країнам. До цього слід додати ще й міф про відносно високий рівень освіти населення [2, С. 14, 19, 23]! Наразі, найбільш проблемними залишаються наслідки неефективної промислової політики, які руйнівним чином позначаються на системі формування та використання людського капіталу:

- нераціональна галузева структура промислового виробництва, яка істотно дисонує із сучасним баченням індустріальної складової економік розвинутих країн;
- посилення деградації вітчизняної промисловості у бік сировинного приросту розвинутих країн і ринку збуту імпоротної високотехнологічної продукції;
- подальше віддалення України від економічно розвинутих країн через прогресуючу інноваційно-технологічну відсталість вітчизняного промислового виробництва [3, С. 22–23].

Не так давно однією з найпотужніших галузей економіки України було *машинобудування*. Сьогодні ж вітчизняні машинобудівники втрачають внутрішні ринки збуту та цілком очікувано мають суттєві труднощі з виходом на ринки розвинутих країн світу, де споживачі, насамперед, цінують високу якість та нові технології.

Лише там, де покупці роблять ставку на дешевизну, українським машинобудівним підприємствам вдається знайти нішу для збуту своєї продукції [4, С. 92].

Супроводжують же процедуру здешевлення продукції машинобудування незадовільні тенденції в оплаті праці, яка за таких умов не містить у своєму складі не лише якогось сюрреалістичного відсотка на знання як капітал, але й взагалі залишає нерозв'язаними елементарні побутові проблеми працівників (у тому числі досвідчених і кваліфікованих) та їх сімей.

Натомість, на користь протилежних пріоритетів свідчить досвід нових індустріальних країн Південно-східної Азії (Сінгапур, Тайваню, Південної Кореї), де перехід до виробництва сучасних, наукоємних зразків машинобудівної продукції забезпечив національним товаровиробникам сильні конкурентні позиції та покращив економічну ситуацію в цілому.

У ще скрутішому становищі знаходиться *легка промисловість* України – сукупність спеціалізованих галузей, які опікуються первинною обробкою сировини, випуском продукції виробничо-технічного призначення та непродовольчих товарів масового вжитку. У багатьох державах світу саме легка промисловість обіймає ключові позиції у створенні ВВП та відіграє визначальну роль у формуванні економічного потенціалу країни. Важко заперечити тому, що для України розвиток легкої промисловості також є посильним та пріоритетним завданням, що аргументується великою ємністю внутрішнього ринку, високим рівнем доданої вартості (до 50 %), яка створюється у процесі виробництва товарів, швидким оборотом капіталу, можливістю використання сировини та напівфабрикатів вітчизняного виробництва (шкіри, вовни, льону, хімічних матеріалів), наявністю висококваліфікованих кадрів [5, С. 100–104].

Разом з тим, з моменту руйнації СРСР легка промисловість – як і машинобудування – зазнала суттєвих втрат. Індекс промислового виробництва за цим видом економічної діяльності знизився у 2009 р. до позначки 74,2 % (у машинобудуванні до 55,1 %) – і лише на цьому фоні відбулося подальше його зростання у 2010–2012 рр., що у жодному випадку не може свідчити на користь присутності позитивних тенденцій у розвитку галузі. Будучи неспроможною конкурувати з європейською якістю та турецькою дешевизною, вітчизняна продукція «прогорала» у конкурентній боротьбі за ринки збуту, а значні обсяги контрабандного імпорту та стрімке розширення мереж продажу бувших у використанні західних сусідів виробів – надходження яких щорічно втричі перевищує обсяги вітчизняного виробництва одягу [6, С. 62] – поставили крапку у і без того сумній історії вітчизняного виробництва.

Вкрай негативно позначилося на розвитку легкої промисловості України широке розповсюдження так званих «давальницьких схем», за якими працюють близько 80 % підприємств [6, С. 62] (за даними [7, С. 47] – 90%). Рятуючи одну галузь – швейну промисловість, державою були практично знищені

льонарство і вівчарство, продукція яких стала незатребуваною, а також підприємства первинної переробки льону і вовни. Наразі переважна більшість підприємств легкої промисловості працює зі значно нижчою змінністю, ніж передбачено нормативами, продовжують зростати простої технологічного устаткування, переоснащення ведеться вкрай низькими темпами, а нова техніка використовується не на повну потужність. Легка промисловість, яка не так давно наповнювала державний бюджет, опинилася у стані затяжної системної кризи. При цьому, зважаючи на неконтрольований імпорт та відсутність необхідних протекціоністських заходів, відсутність середньо- та довгострокового кредитування на вигідних для виробників умовах, а також дефіцит сировини, можна погодитись з Т.Левковською щодо того, що «...виникає враження, що держава кинула легку промисловість напризволяще» [8, С. 43].

На прискіпливу увагу заслуговує й *хімічний та нафтохімічний комплекс України*, який має розгалужені зв'язки за такими галузями економіки, як металургійна, харчова, легка промисловість, сільське господарство тощо. Прискорений розвиток хімічної та нафтохімічної промисловості сприятиме виготовленню нових та вдосконаленню існуючих матеріалів, а також розробці та впровадженню передових технологій у вітчизняне виробництво. Натомість, протягом останніх років фіксується значне скорочення обсягів інноваційної продукції у структурі реалізованої продукції галузі, що свідчить про превалюючу орієнтацію на виробництво традиційної продукції основної хімії з низькою доданою вартістю. Значно скоротилася й частка експорту інноваційної продукції. Якщо у 2005 р. за межі України реалізовувалося 68,8 % усієї інноваційної продукції хімічного та нафтохімічного комплексу, то у 2011 р. частка експорту відповідної продукції зменшилася більш ніж удвічі, склавши 32 %.

У свою чергу, *металургійне виробництво і виробництво готових металевих виробів* є основними складовими гірничо-металургійного комплексу України. На підприємствах металургійної галузі зайнято 11,7 % загальної кількості працюючих у промисловості. Обсяг реалізованої продукції у металургійному виробництві та виробництві готових металевих виробів у 2012 р. склав 18,8 % загального обсягу реалізованої продукції промисловості. Разом з тим, динаміка випуску продукції металургії у переважній більшості випадків має низхідний характер, а виробничі процеси вимагають термінової техніко-технологічної модернізації. Серед іншого, через застарілі технології виплавки сталі на вітчизняних підприємствах практично не застосовуються прогресивне електронно-променеве плавлення та методи прямого відновлення залізних руд, які належать до п'ятого технологічного укладу. Натомість, у передових економіках світу в основу розвитку металургії покладено скорочення застарілих виробничих потужностей з випуску сталі та будівництво нових, більш компактних виробництв для випуску кінцевої продукції з високою часткою доданої вартості. Так, останніми роками у чорній металургії США та Німеччини ліквідовано близько 30 % застарілих потужностей з виробництва сталі. У Японії – 20 %. Світові тенденції модернізації сталеплавильного виробництва свідчать про наміри повного заміщення у строк до 2015 р. мартенівського способу виробництва сталі електросталеплавильним і конвертерним способами. В Україні ж 25 % сталі все ще плавиться у мартенах. На машинах безперервного литва заготовок розливається лише 53 % сталі, за відповідних показників у світі – 1,1 % і 93 % [7, С. 21].

Що ж стосується *сільського господарства*, то його розвиток сприяє підвищенню матеріального добробуту населення, забезпечує продовольчу безпеку держави, підвищує її експортний потенціал. Разом з тим, на сторінках відомих економічних видань поточний вектор державної аграрної політики відверто називають безкарно-безвідповідальним та недолугим (наприклад, [9, С. 57]). За оцінками міжнародних експертів, у 2008 р. Україна посіла 132 місце у світі за показником ефективності державної політики у сфері АПК (список із 134 країн завершили Україна, Венесуела та Зімбабве; Росія випередила Україну на 28 позицій, Казахстан – на 39) [10, С. 14]. Не набагато ефективнішою залишається аграрна політика й сьогодні: сектор сільськогосподарського виробництва відчуває гострий дефіцит інвестиційних та кредитних ресурсів, залишаючись сам на сам з проблемою високої зношеності основних фондів, потребою технологічного переоснащення підприємств, а відтак і з низькою конкурентоспроможністю вітчизняної продукції, у тому числі, на зарубіжних ринках, де стандарти та вимоги до якості не лише кінцевого продукту, але й сировини та технологій її обробки – принципово інші. Така ситуація вимагає термінового реформування відносин в аграрній сфері, що на справі гальмується такими чинниками:

- неспроможністю сучасної вітчизняної науки та промисловості забезпечити сільське господарство надійними та високопродуктивними машинами, механізмами, засобами хімізації, врожайними сортами рослин, високопродуктивними породами худоби та птиці, ефективними технологіями виробництва;
- ресурсоздатратністю і неконкурентоспроможністю організації власного сільськогосподарського виробництва;
- незавершеністю запровадження системи ринкових механізмів функціонування державної земельної політики;
- неврегульованістю законодавчої бази;
- недостатнім рівнем фінансової підтримки сільськогосподарського виробництва та соціальної сфери села [11, С. 103].

Частковою ілюстрацією дії першого з названих чинників є динаміка виробництва продукції машинобудування, яке не лише не задовольняє потребу населення у високотехнологічних товарах побутового призначення, але й не спроможне забезпечити господарську систему України, у тому числі аграрний сектор, якісними засобами виробництва. І навпаки – невисока ефективність сільськогосподарського виробництва мінімізує платоспроможний попит на відповідну продукцію вітчизняного машинобудування. Разом з тим, на думку багатьох експертів з питань аграрної політики, є чимало підстав для оптимістичних очікувань. Україна – один із світових лідерів у забезпеченості продуктивними земельними ресурсами: площа земель в обробітку (рілля і багаторічні насадження) у розрахунку на душу населення є втричі більшою за відповідний середньосвітовий показник. Це, – зазначає академік НААН України Б.Пасхавер, – пояснює існування прогнозів, що передрікають стрімкий злет обсягів аграрного виробництва. Але неабияк зменшують оптимізм результати аналізу стану матеріально-технічної бази сільського господарства. За останні роки парк тракторів у галузі скоротився на третину, зернозбиральних комбайнів – майже вдвічі, площа багаторічних насаджень і поголів'я продуктивної худоби зменшилися у 3 рази, фактично припинилося сільськогосподарське будівництво. Обсяги введення в дію основних засобів сільського господарства скоротилися більш як на 20 %. Таке бачення ситуації є, на думку українського дослідника, недостатньо патріотичним, але «...прагнення до наукової вірогідності змушує у передбаченні майбутнього дотримуватися реалістичних пропорцій між бажаним і можливим» [12, С. 38–41].

В цілому, виходячи з аналізу факторів дохідності та ризику, можна зробити висновок, що у змаганнях за інвестиційний ресурс конкурентні позиції сільського господарства є доволі слабкими. Першість тут належить *добувній промисловості та фінансовій діяльності*, що мають високий рівень дохідності за помірною ризику. Гарні перспективи у залученні інвестиційних ресурсів має й *харчова промисловість*, але розв'язання відповідних завдань значно ускладнюється примарністю досягнення таких пріоритетів, як виробництво харчової продукції високої якості та безпечності, виробництво органічної продукції поглибленої переробки з екологічно чистої сільськогосподарської сировини, а також виробництво біопалива з продуктів та відходів харчової промисловості.

Основні засоби – технологічний базис промислового виробництва. Від стану та ефективності використання основних засобів залежить конкурентоспроможність продукції та самого виробника. Сьогодні ж рівень технологічного розвитку переважної більшості підприємств України є критичним, техніко-експлуатаційні характеристики фізично зношеного та морально застарілого обладнання не відповідають вимогам сучасності, надмірними є матеріало- та енергомісткість технологічних процесів. Середній вік обладнання більш ніж утричі перевищує показники, властиві економічно розвинутим країнам світу, і у два з половиною рази вищий за встановлені нормативи в Україні, через що вітчизняна продукція практично не має шансів у конкурентній боротьбі із зарубіжними аналогами [13, С. 98–100]. Усе це супроводжується погіршенням умов праці та забрудненням навколишнього середовища, техногенними загрозами для життя і здоров'я населення, що – як було аргументовано вище – заперечує те, що феномен людського капіталу є властивим економічній системі України.

Подолати наявну технологічну розбалансованість промисловості можна лише *інноваційним шляхом* за рахунок впровадження у виробничі процеси прогресивної техніки, ресурсозберігаючих та екологічно чистих технологій, удосконалення методів управління виробництвом та його інвестиційним забезпеченням. Відтак, позитивним необхідно вважати те, що в Україні обсяги витрат на інноваційну діяльність у 2012 р., порівняно з 2005 р. зросли вдвічі та склали 11,5 млрд грн. 70,1 % цих коштів було спрямовано на придбання машин, обладнання і програмного забезпечення, а 10,4 % – на проведення науково-дослідних робіт. Разом з тим, за великим рахунком, «...суттєвих і масштабних зрушень у бік модернізації вітчизняного виробництва не спостерігається, а інновації усе ще залишаються екзотикою для національної економіки» [14, С. 20]. Остання відторгає інноваційно-інвестиційну модель розвитку: частка інноваційно активних промислових підприємств перебуває на рівні 17,4 % [15, С. 314], тоді як у країнах ЄС цей показник становить 50–70 %, а у Японії – 70–80 %. Попри це, «...інтерес власників великого бізнесу прикутий не до інновацій, а до розширення своїх бізнес-імперій шляхом поглинання та приватизації інших підприємств. До останнього часу чималі кошти витрачалися на утримання політичних партій, фінансування виборчих кампаній, так званих громадських організацій та рухів, спортивних клубів, мас-медіа, численних масових розважальних проєктів». Відповідно, – робить висновок українська дослідниця Н.Найдич, – справжня суть проблеми інноваційного розвитку економіки України не стільки у дефіциті фінансових ресурсів, скільки у наявності іншої шкали цінностей, більш важливих пріоритетів і способів максимізації прибутку, а тому нагальною є необхідність у застосуванні дієвих важелів та уточненні вектора докорінного техніко-технологічного переозброєння вітчизняного виробництва, змін умов праці та змісту самої праці [14, С. 20–22].

Розв'язання проблеми фінансового супроводу інноваційного розвитку – важливий крок на шляху відродження національної господарської системи та створення умов, необхідних для функціонування професійних знань у формі капіталу. Наразі, на відміну від переважної більшості країн Західної Європи,

в Україні фінансування наукових та науково-технічних робіт має низхідну динаміку, що свідчить не на користь наближеності нашої держави до практичної реалізації ідей інформаційного суспільства та постіндустріального розвитку. Зокрема, у 2011 р. в Україні асигнування, що спрямовувалися на фінансування наукових та науково-технічних робіт, становили 0,73 % ВВП, що, наприклад, було майже вчетверо менше, ніж у Німеччині (2,84 %). Ще більший розрив за показниками фінансування наукової сфери маємо порівняно з Фінляндією (3,78 %), Швецією (3,37 %), Данією (3,09 % ВВП у 2011 р.) [16, С. 154]. Не можна не згадати й про ситуацію у тих країнах, де, на відміну від України, спостерігається динамічне зростання уваги до проблем науки та технологічного розвитку. Так, у Чеській Республіці розміри асигнувань на відповідні цілі зросли протягом останніх років з 1,35 % до 1,85 % ВВП, а в Естонії – більш ніж у 2,5 раза, досягнувши рівня 2,38 % ВВП.

Зважаючи на викладені факти та на різницю у розмірах ВВП України й країн Західної Європи, можна цілком аргументовано стверджувати про недостатність фінансування наукової сфери, і як наслідок – суттєві загрози соціально-економічного розвитку нашої держави. Але необхідно зважати й на те, що частка витрат на виконання наукових та науково-технічних робіт у валовому внутрішньому продукті України є на рівні або й вищою, ніж у таких країнах, як Болгарія (0,57 %), Латвія (0,7 %), Румунія (0,5 %), Словаччина (0,68 % ВВП у 2011 р.). Отже, має йтися не лише про обсяги фінансування, але й про ефективне використання виділених на досягнення відповідних цілей коштів. Здебільшого, українська наука залишається осторонь нагальних виробничих потреб, що суттєво ускладнює випуск *інноваційної продукції* вітчизняними підприємствами.

За даними офіційної статистики, частка *інноваційно активних* підприємств в Україні у 2005–2011 рр. зросла з 11,9 % до 16,2 %. Протягом цього періоду висхідна динаміка інноваційної активності спостерігалася за усіма основними сферами промислового виробництва: у металургійній промисловості (з 13,3 % до 15,2 %), хімічній та нафтохімічній промисловості (з 19,9 % до 24,0 %), машинобудуванні (з 22,0 % до 24,5 %), харчовій (з 9,9 % до 16,1 %) та легкій (з 9,9 % до 13,4 %) промисловості. Деяке зниження інноваційної активності промислових підприємств відповідає періоду загострення світової фінансово-економічної кризи (2008–2009 рр.), але у підсумку відповідні показники таки перевищили вихідні значення. Разом з тим, не викликає сумнівів, що рівень економічної активності вітчизняних промислових підприємств є досить низьким, і насамперед, у таких пріоритетних галузях економіки, як легка та харчова промисловість. Ще більше хвилювань викликає те, що, попри описану висхідну динаміку, обсяги інноваційної продукції, реалізованої промисловими підприємствами, неухильно знижуються, що ставить під сумнів конкурентоспроможність вітчизняних виробників як на зовнішніх, так і на внутрішніх ринках збуту.

У загальному обсязі реалізованої промислової продукції частка тієї, що мала інноваційний характер, зменшилася протягом 2005–2011 рр. з 6,5 % до 3,8 %. Подібна ситуація спостерігалася майже за усіма сферами промислового виробництва: у хімічній та нафтохімічній промисловості значення досліджуваного показника знизилося у 4,5 рази і склало у 2011 р. усього лише 3,9 %. У металургійній промисловості, після деякого зростання, частка реалізованої інноваційної продукції зменшилася вдвічі (з 3,5 % до 1,7 %), у машинобудуванні – у 2,2 раза (з 18,2 % до 8,2 %), у харчовій промисловості – у 1,8 раза (з 5,9 % до 3,3 %), у легкій промисловості – інтервал зменшення виявився найменшим, але лише тому, що значення відповідного показника перебувало і без того на мінімальному рівні (близько 2,5 %). Відтак, можна зробити висновок, що зростання інноваційної активності промислових підприємств й надалі знаходить вираження не стільки у виготовленні принципово нової або суттєво покращеної продукції, скільки у деякому удосконаленні технологій виробництва (процесові інновації) та опануванні нових механізмів просування товарів на ринок (маркетингові інновації). Останнє, звісно, також має заслуговувати на увагу, але навряд допоможе виробникам завоювати прихильність тих споживачів, котрі очікуватимуть не на нові рекламні трюки, а на якісну, надійну, багатофункціональну, високотехнологічну продукцію.

Відомо, що використання інновацій в процесі забезпечення економічного зростання обтяжується дією таких факторів, як ризикованість фінансування інноваційної діяльності та складність інноваційного менеджменту, покликаною відібрати з усього різноманіття нововведень найбільш привабливі для інвесторів та найбільш перспективні з точки зору підвищення конкурентоспроможності самого підприємства [17, с. 5]. В економічному середовищі України присутні фактори обох груп, а нерозв'язаність відповідних завдань обумовлює низькі позиції нашої держави у визначених світовою спільнотою рейтингах, завдяки яким визначається технологічна та інноваційна конкурентоспроможність країни. Серед них:

- глобальний індекс конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму (у 2012 р. Україна посіла 73 місце серед 144 країн);
- індекс економіки знань (*Knowledge Economy Index*) Інституту Світового банку (у 2012 р. Україна посіла 56 місце серед 145 країн, що було на дві позиції нижче, ніж у 2000 р.);

– глобальний індекс інновацій (*Global Innovation Index*) Корнуельського університету, бізнес-школи INSEAD та Всесвітньої організації інтелектуальної власності WIPO (у 2013 р. Україна посіла 71 місце серед 142 країн світу) [7, С. 6–8, 66].

В цілому, протягом 2008–2012 рр. в Україні спроможність провадити інноваційну діяльність знизилася: погіршилися умови функціонування науково-дослідних установ, скоротилися витрати компаній на здійснення НДДКР та обсяги закупівель державою високотехнологічних товарів. Також спостерігається низький рівень співпраці у дослідній діяльності між закладами освіти та промисловістю, незначними залишаються й обсяги зареєстрованих патентів на винахід. Інноваційна продукція освоюється в основному шляхом використання науково-технічних надбань попередніх років. Такий тип інноваційного розвитку має досить вузькі межі і не дає можливості підтримувати конкурентоспроможність вітчизняних підприємств протягом тривалого періоду. Крім того, основним джерелом фінансування інновацій у промисловості України традиційно залишаються власні кошти підприємств, частка яких у 2011 р. становила 52,9 % від загальної суми. Їх переважання у структурі джерел фінансування інноваційної діяльності обумовлюється недостатньо чітким та складним процесом залучення фінансових ресурсів. Вкрай незначними є частки фінансування інноваційної діяльності з державного та місцевих бюджетів (1,1 %), а також – за рахунок коштів вітчизняних та іноземних інвесторів (0,3 % та 0,4 % відповідно). Частка кредитних ресурсів у загальному обсязі фінансування інновацій склала у 2011 р. 38,3 %.

Значною мірою сприяти розв'язанню проблеми фінансового забезпечення інноваційної діяльності – у тому числі в цілях нарощування наукового та технологічного потенціалу нації – може венчурне інвестування, яке наразі не є розвиненим ні в Україні, ні в інших державах пострадянського простору. Натомість, «...з середини 50-х років минулого століття цей вид інвестування активно розвивається у країнах, які *цілеспрямовано* (курсив – авт.) формують постіндустріальну економіку» [17, С. 5]. Функціонування венчурного капіталу ставить за ціль створення умов, необхідних для технологічного прориву і, на його основі, стійкого інноваційного розвитку господарських систем. За допомогою венчурного капіталу розвивається інноваційна інфраструктура національної економіки, взаємоінтегрується наука, освіта, виробництво та ринок, раціонально поєднуються різноманітні ресурси, комерціалізуються результати науково-технічної та інноваційної діяльності, а також – що є найбільш важливим у розрізі проблеми даного дослідження – формується запит на прогресивні знання та професійні навички. Тим самим створюються не лише нові робочі місця, але й нові професії – професії майбутнього – підстава для розширеного нагромадження знань та їх продуктивного функціонування у формі капіталу. Як зазначають А.Каржаув та А.Фолом'єв, ефект венчурного капіталу виражається у зростанні зайнятості, кваліфікації та відтворенні нових професій: «...можна спостерігати цілий ряд змін, викликаних впливом венчурних інвестицій, серед яких зростаючий попит на кваліфіковану робочу силу задля більш інтенсивного використання можливостей сучасного знання» [17, С. 90].

З іншого боку, проблема національного людського капіталу не може бути досліджена повною мірою без належної уваги до результативності зовнішньоекономічної діяльності держави, особливостей її експортної політики. Значною мірою саме за рахунок експорту продукції з високою часткою доданої вартості країни-лідери впроваджують ідеї теорії людського капіталу у повсякденну практику. Відтак, *частка високотехнологічної продукції* в експорті тієї чи іншої держави заслуговує на прискіпливу увагу.

За даними [18], *світовий ринок наукомісткої продукції* оцінюється у більш як \$ 2,3 трлн: США контролює 30 % цього ринку, Німеччина – 23 %, Японія – 17 %. Натомість, частка вітчизняних товарів на світовому ринку високотехнологічної продукції – лише 0,1 % (для порівняння, Російська Федерація завоювала не набагато більший сегмент цього ринку: за оцінками Світового банку – менше 0,3 % [17, С. 126]), що, серед іншого, є результатом недостатньої уваги інститутів влади до сфери наукових досліджень та розробок. У США протягом 2000–2008 рр. державні витрати на НДДКР становили близько 2,8 % ВВП, а у Японії – 3,4 %. В Україні ж витрати на НДДКР були і залишаються вкрай низькими, що загрожує остаточною руйнацією наукової сфери, ставить науково-дослідні установи у жорсткі умови виживання, спричиняє відтік наукових кадрів за кордон [18, С. 63–64]. І якщо частка високотехнологічних товарів в експорті США складає 23 %, Японії – 20 %, а Німеччини – 16 %, то для України цей показник перебуває на рівні усього лише 3,3 % [16, С. 224].

Подібна ситуація спостерігається й у сфері *торгівлі технологіями*: найбільше перевищення доходів експорту над платежами за імпортом технологій мають США, Японія, Франція. В Україні ж картина інша: вона є чистим імпортером технологій з-за кордону. Особливо вражають статистичні зіставлення, узагальнені за результатами 2009 р., коли Україна придбала 1165 нових технологій, а експортувала лише 7. У 2012 р. відповідне співвідношення було також традиційно низьким: 25 до 1 (739 придбаних технологій проти 29 експортованих за кордон). При цьому, можна погодитись з І.Король щодо того, що сучасна українська наука має широкі можливості для отримання результатів світового рівня за такими напрямками досліджень, як радіофізика міліметрового та субміліметрового діапазону, імунобіотехнології, біосенсорика

та молекулярна діагностика, біотехнологія рослин та розробка нанотехнологій, нейрофізіологія, інформатика, мікро- та оптоелектроніка, аерокосмічні технології тощо [18, С. 65–66].

І все ж таки, судячи з аналізу офіційних даних, в Україні кількість інновацій вимірюється тисячами, а коштів освоєно – на мільярди! Та чомусь нікого не здивуєш тим, що українці вимушені користуватися послугами закордонних товаровиробників. Вітчизняних аналогів – насамперед високотехнологічної продукції – у багатьох випадках, не існує. На ринку споживчих товарів України коефіцієнт задоволення попиту за рахунок власного виробництва є вкрай низьким, а частка вітчизняної продукції у товарообороті торгівельних мереж – мінімальною. В результаті – *українське (як і подібні до нього) суспільство, по суті, економічно експлуатується розвиненими – де факто, рентоорієнтованими – державами, а засобом подібної експлуатації, як і колись, є капітал: з тією лише різницею, що натепер це капітал іншого роду.*

Висновки та перспективи подальших досліджень. «Капітал припускає найману працю, а наймана праця припускає капітал. Вони взаємно обумовлюють одне одного; вони взаємно породжують одне одного» [19, С. 591], – стверджував свого часу К.Маркс. «Знання як капітал припускають зацікавленість споживача у високотехнологічній продукції та послугах, а зацікавленість, яка набуває форм *платоспроможної залежності*, наділяє професійні знання ознаками капіталу. Вони взаємно обумовлюють одне одного; вони взаємно породжують одне одного», – можемо сміливо стверджувати сьогодні ми. З цим можна не погоджуватися, але конкурентоспроможність товарів на зарубіжних ринках є важливим свідченням, індикатором того, що знання та професійні навички певного соціуму набули особливих, надзвичайних ознак – засобу експлуатації та економічного підкорення – ознак капіталу. У цьому проступають контури проблеми, яка глибоко проаналізована у [20], де А.Гальчинський доходить обґрунтованого висновку про те, що у перспективі нагромадження капіталу завжди ускладнюється обмеженістю внутрішніх ринків.

Як і автор, український професор вважає, що експансія капіталу на зовнішні ринки, його інтернаціоналізація – неодмінний інструмент саморозвитку, самовиживання, самоутвердження капіталізму: «...капіталізм може бути лише глобальним, його функціонування у межах лише однієї, окремо взятої держави – утопія» [20, С. 9]. *Рентоорієнтована зовнішньоекономічна політика, в основі якої – закономірності функціонування знань у формі капіталу, сприяє оновленню моделі суспільної взаємодії, забезпечує зміни у принципах соціальної стратифікації, у яких починає відображатися пріоритет власності на знання як провідний економічний актив доби постіндустріального розвитку, – і тим самим спричиняє соціалізацію, прогресивну трансформацію системи капіталістичних відносин.* Цим засвідчується та аргументується нова роль професійних знань у сучасному світі. «Виокремлюється ще одна важлива ознака домінуючого об'єкта власності постіндустріального суспільства, – зазначає А. Гальчинський, – ...суть проблеми у тому, що найбільш значуща форма власності нині невідчутна. Вона нематеріальна, надсимволічна. Це – знання» [20, с. 9]. *Відтак, існує гостра потреба у науковому осмисленні подібних змін, адже виникнення нових форм капіталу зумовлює й нові взаємовідносини між власниками останнього, між ними та самим суспільством, структура якого у такому випадку змінює свої пропорції та набуває нових рис.*

Важливо й те, що успіхи у зовнішньоекономічній діяльності підприємств-лідерів спричиняють мультиплікативний вплив на усю систему соціально-трудових відносин всередині країни. Відповідно до *принципу конкурентоспроможності заробітної плати*, пересічні роботодавці вимушені переглядати застосовувані ними моделі оплати праці, збільшуючи обсяги нарахувань своїм працівникам, які за інших умов не погоджуватимуться працювати продуктивно та якісно. Відтак, спостерігатиметься прямий та опосередкований імпульс навіть у тих галузях економіки, де продукція природно або історично має не надто інноваційний характер. Втім, обмежувати проблематику людського капіталу рамками зовнішньоекономічної діяльності – помилково. Необхідно завойовувати й власні, внутрішні ринки, де збут конкурентоспроможної продукції, так само як і у попередньому випадку, формуватиме запит на кваліфіковану працю, ціна якої міститиме й «відсоток» на людський капітал.

Отже, чи затребувані у прогресивних виробничих процесах професійні знання українців? Чи спроможні вони набути ознак капіталу? За великим рахунком – ні. У переважній більшості випадків, вітчизняні товари мають небагато шансів у конкурентній боротьбі на ринках не лише високотехнологічної, але й звичайної продукції. Така ситуація загострює проблему покращення споживчих якостей вироблених в Україні товарів, застосування прогресивних технологічних процесів, термінового технічного переозброєння виробництва. Розв'язання цих завдань вимагає реалізації ефективної інноваційної політики – не заради покращення показників статистичної звітності, а в цілях реальних змін та економічного розвитку, у тому числі й задля створення масштабної *потреби у кваліфікованій праці*, яка дозволить економічно активному населенню застосовувати свої професійні знання та навички як капітал з усіма позитивними для суспільства наслідками.

Список використаної літератури:

1. Кіндзерський Ю. Економічний розвиток і трансформація промислової політики у світі: уроки для України / Ю.Кіндзерський // Економіка України. – 2010. – № 5. – С. 4–15.
2. Федулова Л. Технологічна готовність економіки України до нових викликів в умовах відсутності технологічної політики / Л.Федулова // Економіка України. – 2010. – № 9. – С. 12–26.
3. Якубовський М. Промислова політика: проблеми та перспективи модернізації / М.Якубовський // Економіка України. – 2010. – № 8. – С. 21–29.
4. Мисько Н.В. Аналіз конкурентоспроможності машинобудівних підприємств / Н.В. Мисько // Інноваційна економіка. – 2013. – № 2 (40). – С. 89–93.
5. Загородній А.Г. Оцінювання конкурентоспроможності інноваційної продукції в процесі вибору інноваційної стратегії підприємства / А.Г. Загородній, В.М. Чубай // Фінанси України. – Київ, 2007. – № 1. – С. 99–100.
6. Нелен В. Оцінка експортних можливостей агропродовольчого комплексу України / В.Нелен // Економіка України. – 2011. – № 9. – С. 54–63.
7. Інноваційний розвиток промисловості як складова структурної трансформації економіки України : аналітична доповідь ; за ред. к.е.н., доц. Я.А. Жаліла. – К. : НІСД, 2013. – 71 с.
8. Левковська Т.В. Економічні проблеми легкої промисловості України / Т.В. Левковська // Інноваційна економіка. – 2013. – № 3 (41). – С. 41–47.
9. Барановський М. Депресивність сільських територій України: методи оцінки, регіональні відмінності та шляхи їх подолання / М.Барановський // Економіка України. – 2010. – № 11. – С. 57–69.
10. Соловійова Н. Формування системи державного планування розвитку сільського господарства України / Н.Соловійова // Економіка України. – 2010. – № 8. – С. 11–20.
11. Дьолог Т.І. Проблеми і особливості управління вітчизняними сільськогосподарськими підприємствами / Т.І. Дьолог // Інноваційна економіка. – 2013. – №3 (41). – С.101–104.
12. Пасхавер Б. Сценарії розвитку агросфери / Б.Пасхавер // Економіка України. – 2011. – № 11. – С. 38–44.
13. Луцків О.М. Регіональні особливості структурно-технологічних трансформацій промисловості / О.М. Луцків // Інноваційна економіка. – 2013. – № 2 (40). – С. 97–101.
14. Найдич Н.М. Чинники гальмування модернізації вітчизняного виробництва / Н.М. Найдич // Інноваційна економіка. – 2013. – № 3 (41). – С. 20–23.
15. Статистичний щорічник України за 2012 рік : статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 551 с.
16. Наукова та інноваційна діяльність в Україні : статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 287 с.
17. Каржауов А.Т. Национальная система венчурного инвестирования / А.Т. Каржауов, А.Н. Фоломьев. – М. : ЗАО «Экономика», 2006. – 239 с.
18. Король І.В. Конкурентоспроможність вітчизняної економіки: аналіз науково-технологічного та інноваційного потенціалів / І.В. Король // Інноваційна економіка. – 2013. – № 1 (39). – С. 63–67.
19. Маркс К. Капитал: критика политической экономии / К.Маркс. – Т. 1., Кн. I: Процесс производства капитала ; под. ред. Ф.Энгельса. – М. : Политиздат, 1978. – 907 с.
20. Гальчинський А. За межами капіталізму / А.Гальчинський // Економіка України. – 2011. – № 9. – С. 4–16.

МЕЛЬНИЧУК Дмитро Петрович – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри управління персоналом і економіки праці.

Наукові інтереси:

- демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика;
- управління людським капіталом.

E-mail: meln_dp@mail.ru.

Стаття надійшла до редакції 30.04.2014